

Jødefejden i Odense 1819

Eller noget om at beskrive fortiden.

Af Jens Chr. Manniche

I september 1819 fandt der i København og flere danske provinsbyer en række optøjer sted, vendt mod det jødiske mindretal disse steder. Universitetslektor, cand. mag. Jens Chr. Manniche skildrer her begivenhedernes forløb i Odense. I undersøgelsens løb er forskellige sociologiske teories anvendelighed som analyseredskab og forklaringsmodeller blevet overvejet og artiklen har det videre sigte at diskutere nogle forskellige typer teories værdi for historikeren som middel til at skildre en fortidig virkelighed af denne art. I forlængelse heraf drøftes nogle mere generelle historieteoretiske problemer vedrørende en historisk beskrivelses karakter, som de forudgående overvejelser synes at rejse. Forf. erkender, at en del af den teoretiske diskussion er holdt i en ikke ganske lettilgængelig fag-jargon. Denne afspejler imidlertid den teoretiske sociologiske diskussion, som den refererer til, og den kan næppe uden videre oversættes til normal-dansk uden at tabe noget af sit indhold. Den velvillige læser vil forhåbentlig bære over med dette.

Sidste halvdel af 1810'erne blev i Danmark som i andre europæiske lande en tid præget af social uro. Indikatorer herpå var bl. a. her i landet en række optøjer mod jøderne, fængselsoprør m. v.¹

Den store jødefejde i 1819, der omfattede flere byer på øerne, var et af disse tegn på de sociale problemer. En bølge af antisemitiske uroligheder gik da hen over en række købstæder. Bevægelsen, som utvivlsomt udsprang af en lignende række udbrud, dog af større omfang, i tyske byer i løbet af august, ramte først København i den første uge af september og bredte sig dernæst til købstæder på Sjælland og til Odense. Derimod kom det ikke til sammenstød i de jyske byer, der husede en jødisk minoritet.

Den følgende undersøgelse vil i første omgang koncentrere sig om Odenseurolighederne. Disse adskiller sig i sine hovedtræk næppe synderligt fra de hyppigere behandlede i København². En undersøgelse af forløbet i Odense vil derfor efter min opfattelse også kaste lys over jødefejden

1. Se herom Jens Engberg: *Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset* (1973).

1819 andre steder i landet, og samtidig være et bidrag til at belyse problemerne i Danmark efter Napoleonskrigene. Med udgangspunkt heri vil jeg derefter diskutere anvendeligheden af nogle sociologiske teorier om kollektive handlinger af denne type som forklaringsmodel for en historisk begivenhed. Det bør med det samme påpeges, at min indledende beskrivelse af jødefejden i Odense næppe er ganske upåvirket af de senere diskuterede teorier. Den kan altså ikke opfattes som en i en eller anden forstand »ren« beskrivelse, som de sociologiske teorier eller modeller kan anvendes på, hvorefter man kan søge at vurdere nytten af at arbejde med sådanne teorier, når man skal sammenføje sine data til en historisk beskrivelse. En del detaljer er, må det erkendes, medtaget, *fordi* de kan bruges i den efterfølgende diskussion. Dette problem kan man næppe helt undgå, med mindre man tager sit udgangspunkt i andres beskrivelser af fortiden. Og gør man det, vil det rejse andre problemer. Det er jo erkendt, at historikeren ikke danner sig et billede af en fortidig virkelighed på en teoriløs måde, sådan at kendsgerningerne, om man vil, som uddrages af kildematerialet, så at sige tvinger historikeren til en bestemt opfattelse og fremstilling. Historikeren er sig muligvis ikke sine teoretiske forudsætninger bevidst, men de er ikke desto mindre til stede. Når man derfor vil diskutere teoriens eller modellens brugbarhed på en allerede erkendt virkelighed, må man under alle omstændigheder gøre sig klart, at det jo ikke er virkeligheden i sig selv, den objektive virkelighed kunne man sige, som man har med at gøre, men derimod en virkelighed, der allerede er beskrevet ud fra en eller anden teoretisk ramme. (Det forekommer mig, at sociologer, der opstiller teorier på grundlag af et historisk materiale, ofte betragter dette som for ukompliceret, fordi de netop overser dette forhold.) Hertil kommer tillige det problem, som enhver historiker står overfor, at huller i kildematerialet vil betyde, at dele af den konkrete virkelighed vil være uigenkaldeligt forsvundet, når den historiske virkelighed, dvs. den virkelighed historikeren mener at kunne nå frem til, etableres.

Der vil altså i dette tilfælde ikke være tale om at sætte en sociologisk teori eller model op imod virkeligheden og undersøge dens holdbarhed, men om at diskutere nogle forskellige måder at strukturere eller beskrive en fortidig virkelighed på. Det, diskussionen da må dreje sig om, er dette: hvilken af disse beskrivelsesformer er den mest hensigtsmæssige, hvilken fører til den mest adækvate forklaring og forståelse af fortiden.

Lad mig altså med det samme slå fast, at en egentlig sammenligning mellem »min« beskrivelse og de beskrivelser, der kan udformes ud fra de refererede teorier, ikke vil finde sted, og at den næppe en gang vil

være hensigtsmæssig. Dertil er »min« beskrivelse som sagt nok for stærkt farvet af arbejdet med de sociologiske synspunkter. Denne vil da først og fremmest, ud over den værdi den måtte have som behandling af jødefejden i Odense 1819, tjene som en orientering om en konkret historisk situation, ud fra hvilken læseren kan orientere sig i den mere abstrakte diskussion om sociologernes generaliseringer.

II

Danmark var som bekendt ramt af den almindelige økonomiske krise efter Napoleonskrigene. Krisetilstanden forstærkedes yderligere fra omkring 1818, da der indtraf et meget kraftigt prisfald på landbrugsproduktionen, først og fremmest på korn³. Prisfaldet havde en almindelig europæisk baggrund, men blev særlig stærk i Danmark bl. a. fordi landet var nettoeksportør af korn, og samtidig begrænsedes eksportmulighederne på grund af engelske og franske beskyttelsesforanstaltninger⁴.

Desuden forværredes prisfaldet af forbedrede seddelkurser, der var et led i regeringens deflationspolitik og som sådan var velset i store kredse, men som var ensbetydende med faldende priser regnet i sedler⁵. For seddelkursens vedkommende skete der en forbedring i 1818 og yderligere i 1819, hvor den nåede nær pari, men fra juni måned 1819 forringedes kursen igen hastigt. De lavere eksportvarepriser gjorde det vanskeligere at opretholde den vundne kursforbedring og gennemføre deflationen. Kursforringelsen må vel have givet en vis forbedring for landbrugerne, men ingenlunde nok til at afbøde krisens virkninger⁶.

De vanskelige økonomiske forhold for landet fik naturligvis også sociale konsekvenser og ramte først og fremmest de i forvejen dårligst stillede i samfundet. Der skete en stærk tiltagen af de fattiges tal på landet, og ligeledes i byerne, hvor tilvandringen fra landet i disse år var stor på grund af de dårlige landbrugsforhold⁷.

Arbejdsløsheden var omfattende under den delvise standsning af erhvervslivet og var et virkeligt problem i årene omkring 1820, særlig i Kø-

2. Mest indgående er det sket af Jacob Davidsen i »Jødefejden i Danmark« (1869) og i »Fra det gamle Kongens København« (2. udg. 1910, s. 301ff.).

3. Hans Jensen i Schultz Danmarkshistorie IV (1942), 391; E. Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818–1828. Et forsøg på nuancering, i Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang (1970), 189ff.

4. Svend Aage Hansen: Økonomisk Vækst i Danmark, I: 1720–1914. (1972), 103f.

5. Ibid., 104.

6. Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark. Bd. III, 1: Tiden 1820–1870 (1944), 22, 31; jfr. Hans Jensen, 390.

7. Nielsen, 45f.

benhavn⁸. Den 15. juli 1819 kunne man i Fyens Stifts kongelig allene privilegerede Adresse-Avis og Avertissementstidende (*Hempels Avis*) læse følgende notits:

»Af de til kancelliet fra den almindelige direktion for Københavns fattigvæsen indsendte beretninger for året 1818 gøres den beklagelige erfaring: at mange familier i afvigte år er indskrevne til almisse, hvor faderen var ung og arbejdsfær, og børnenes antal ej usædvanligt, men hvor trangten foranlediges ved *næringløshed og mangel på arbejde*, og dette ej blot blandt den alt for talrige klasse af daglejere, sjøvere og indrullerede matroser, men også blandt professionister.«⁹

Og i en plakat fra 8. 3. 1820 tales der om, at der i de nuværende tider »klages over mangel på næring i alle lav«¹⁰.

Ikke alene voksede arbejdsløsheden, men også nedsættelser i arbejds-lønningerne fandt sted. Undersøgelser har vist en klar tendens til, at de nominelle lønninger på landet, for såvel godsfunktionærer som for tjene-stefolk og landarbejdere, faldt 1818–19–20, nogenlunde i takt med pris-faldet på korn. Er noget af lønnen blevet ydet i korn, har det også i sig selv betydet en lønreduktion på grund af prisenfaldet¹¹.

Også i byerne fik krisen denne virkning. Under pengeforringelsen var arbejds-lønnen stadig steget, men i 1818 var man begyndt at debattere lønningernes størrelse, og i 1819 var der blandt mestrene i København en bevægelse i gang for at få arbejds-lønnen nedsat. Axel Nielsen mener, at der sikkert i de fleste lav har været holdt forsamlinger, hvor dette er sket, og selv om der endnu i august 1819 var enkelte lav, hvor sådanne forsamlinger ikke har været afholdt, »kan man vanskeligt tro, at lønnen ikke, trods ikke-afholdt rådslagning mellem oldermand og de mestre, der holder svende, er faldet anseeligt«¹². Oversigter over lønningerne på Holmen viser under alle omstændigheder et kraftigt fald i lønnen til ca. det halve i løbet af 1818 og 1819¹³.

Der er imidlertid det problem forbundet med disse oplysninger om den faldende arbejds-løn, at de for så vidt ikke siger noget om, hvordan det forholdt sig med reallønnen. En undersøgelse af de officielle fødevare-takster for Odense i perioden fra januar til september 1819 viser et pris-fald på 8–10 % på en række varer, heriblandt rugbrød og surbrød, fra april til juli, og et yderligere fald fra juli til sept. i samme størrelsesorden

8. Ibid., Hansen, 109.

9. Moderniseret retskrivning (som ved alle øvrige citater).

10. Marcus Rubin: *Frederik VI's tid* (1895), 183.

11. E. Helmer Pedersen, 186.

12. Nielsen, 34, 40 (citater).

13. Ibid. 41ff.

på rugbrød og brændevin, mens de øvrige varer holder sig konstant¹⁴. Men det er vel et spørgsmål, om alle varer faldt i pris i takt med landbrugsvarerne, og uanset faldende levnedsmiddelpriser, som selvfølgelig måtte være til lønarbejdernes fordel, kan en nedgang i de nominelle lønninger næppe være blevet modtaget uden beklagelse, især i begyndelsen af perioden, hvor de almindelige prisforhold næppe har tilpasset sig den nye situation så hurtigt.

At der har været vanskeligheder, antyder i hvert fald det forhold, at huslejerne tilsyneladende ikke er faldet så stærkt som lønningerne i disse år¹⁵. Det betød bl. a., at flyttedagen 1819 i København skal have været en af de største, man da havde oplevet, og at antallet af husvilde i de følgende år var ekstraordinært stort¹⁶.

Selv om krisen ikke er blevet mærket så hårdt i provinsbyerne, hvor pengeøkonomien ikke var så dominerende som i København¹⁷, er det vanskeligt at forestille sig, at den ikke også her har sat sig lignende spor som i hovedstaden. Bønderne søgte at begrænse deres indkøb af handelsvarer, og den nære kontakt mellem provinsbyerne og det omliggende land må have gjort krisen mærkbar også i byerhvervene¹⁸.

Alt i alt har vi altså i 1819 en lang række komponenter i det økonomiske og sociale grundlag, som alle har kunnet øge utilfredsheden i befolkningen, og som især har ramt samfundets underklasse. Den almindelige krise, stor arbejdsløshed, faldende lønninger på landet og i byerne (selv om det er et spørgsmål, i hvor høj grad reallønnen berørtes), den på ny voksende pengeforringelse fra juni 1819, altsammen har givet situationen en sådan karakter, at forudsætningerne for social uro har været tilstede, og dermed, at udbrud som jødefejden har været mulige.

I det følgende skal vi se nærmere på forløbet af uroen i Odense, der som nævnt indledningsvis næppe i sine hovedtræk adskiller sig væsentligt fra de tilsvarende uroligheder i en række andre byer.

Hovedmaterialet til belysning af jødefejden i Odense i 1819 stammer fra den kommission, der på Frederik VI's foranledning blev nedsat¹⁹. Den skulle undersøge og dømme en række personer, der var blevet tiltalt for deltagelse i opløbet, hvor – som det hedder i det kongelige reskript af 17. september – »kåde og ildesindede mennesker« har »tilladt dem at udøve voldsomheder og uordener«.

14. *Hempels Avis* 8.1., 3.2., 31.3., 30.6. og 30.8.

15. *Nielsen*, 45

16. *Ibid.*, 32.

17. *Hansen*, 109.

18. *Ibid.*, 110.

19. *Landsarkivet for Fyn. Odense Byfogeds Arkiv. Kommissionssag mod de f. tumult*

Kommissionen begyndte sit arbejde den 25. september og afhørte en række vidner foruden de tiltalte, inden dommen blev afsagt den 30. november. Allerede inden kommissionen begyndte sit arbejde, var der dog i dagene umiddelbart efter optøjerne optaget politiforhør over de anholdte. Afskrifter af disse forhør findes blandt kommissionens dokumenter. Det er disse vidneforhør, der er hovedkilden til, hvad der foregik i Odenses gader søndag aften den 12. september. At materialet har denne karakter, rejser selvfølgelig nogle problemer omkring anvendelsen deraf, ikke mindst med hensyn til en række detailoplysninger, hvor både vidnernes (de tiltaltes) situation, og den tid, der er forløbet siden begivenhederne, må holdes for øje. Med hensyn til at tegne hovedtrækkene i forløbet synes der dog ikke at være større vanskeligheder forbundet med at bruge dette materiale.

Rygterne om urolighederne i København omkring den 5. september nåede Odense i løbet af den følgende uge. Myndighederne søgte at undgå lignende tilstande ved at kalde alle byens lavsoldermænd til instruks hos politimesteren²⁰. Disse havde videregivet den til håndværksmestrene, der så havde advaret deres læredrenge om at holde sig fra spektakel mod jøderne²¹. Byens politibetjente havde til stadighed patruljeret i gaderne lørdag og søndag aften²².

De verserende rygter havde også bekymret byens jøder. Den jødiske menighed i Odense var ikke stor. I 1836 opgjordes antallet til 21 familier på i alt 82 personer, hvorved den var den femtestørste uden for København (Menighederne i Randers, Fredericia, Ålborg og Slagelse var større (i denne rækkefølge))²³. Der er næppe grund til at tro, at den var større i 1819. Tjenestepigen hos Isak Israel, hvis hus og forretning det gik hårdest ud over, fortalte senere undersøgelseskommissionen, at man i huset flere dage i forvejen havde frygtet et overfald, og Isak Israels hustru nævnte, at de mod sædvane havde lukket forretningen kl. 8 søndag aften af samme grund²⁴.

Om der har foreligget en egentlig forud lagt plan for overfaldet på jøderne, kan ikke afgøres på grundlag af det foreliggende materiale.

optr. mod jøder 12.9.1819 tilt. personer. – Pakken består af kommissionens protokol (forkortet *Prot.*), et læg dokumenter (*Dok.*) og Domsacten (*Dom.*), der også indeholder en afskrift af *Prot.*

20. *Prot.*, 2.

21. Flere steder, f. eks. *Dom.* 21, 30, 33, 37.

22. *Prot.*, 3.

23. A. D. C o h n: *De mosaiske Trosbekjenderes Stilling i Danmark forhen og nu etc.* (Odense 1837), 417ff.

24. *Dom.* 65; 85.

Kommissionen mente ikke, at der var grundlag for at mene noget sådant. I domsafsigelsen hedder det herom:

»Som et almindeligt formildende datum, for samtlige tiltalte, bør det imidlertid anmærkes, at disse ikke overførte nogen egentlig plan eller sammenrottelse imod det mosaiske trossamfund, hvorimod det nærmest må antages at eksemplet af lignende opløb i udlandet og hovedstaden har anlediget enkelte til at påbegynde slige excesser, og hvilket atter har forledt andre, der alle henhøre til den lave almueklasse, og for størstedelen almindeligvis søndag aften har frihed, til at følge eksemplet, uden overlæg eller nogen forudgået plan eller aftale«²⁵.

Da kommissionens undersøgelser og afhøringer var ved at være forbi, forklarede de tiltalte, at det ikke var nogen af dem bekendt, at opløbet mod jøderne skulle finde sted, og at heller ikke nogen forudgående aftale mellem dem eller andre herom var sket. Denne påstand må nu nok tilskrives den nært forestående domsafsigelse. Både i forhørene, der optoges i dagene umiddelbart efter opløbet, og senere under kommissionsundersøgelsen erklærede flere af de tiltalte, at de lørdag og søndag havde hørt, at det skulle gå løs mod jøderne søndag aften. Som hjemmelsmænd til disse rygter blev angivet dels bønderkarle, der drev om på gaderne, dels lavssvende i byen. En hattemagerdreng fortalte politiet om mandagen, at han havde hørt, at det mellem skomagersvendene var aftalt at gå løs mod jøderne, som man ville jage ud af byen²⁶. Et særligt interessant vidnesbyrd, som dog desværre er meget sent, afleverede den samme hattemagerdrengs mester over for kommissionen den 23. oktober. Han forklarede, at drengen ved middagen søndag aften havde fortalt, at nogle fremmede fra København havde talt om tumulterne der, »og at kongen der skulle have sagt, at der måtte gøres så meget spektakel mod jøderne, som de ville«²⁷. Det ville have været interessant at vide, om rygter af denne karakter var ret udbredte inden opløbet i Odense.

Hvorom alting er, søndag aften ved 8-tiden samlede et opløb i Overgade uden for handelsmand Isak Israels hus og butik. Der blev brugt de sædvanlige antisemitiske udråb som »hep, hep« og »hurra, væk med jøderne«, og der blev kastet med sten mod flere jødiske huse, og vinduerne sloges ind. På et tidspunkt ankom politimesteren og stiftamtmanden og formanede mængden til at gå hjem, men uden større held. Derpå tog begivenhederne fart. Døren til Israels hus blev slået ind og hans butik

25. Ibid., 109.

26. Dom., dok. 3, s. 7, 5.

27. Dom. 68.

hærgen og plyrdret. Varer blev kastet ud på gaden, hvorfra en del blev fjernet af andre. I mellemtiden havde myndighederne fået rekvireret hjælp fra militæret, der fik opløbet spredt. En del af deltagerne drog videre til en anden jødes hus i Korsgaden, hvor man begyndte at kaste med sten, men dette opløb blev splittet af dragoner, inden der skete større skade.

Hvem deltog i disse optøjer? En del anholdelser blev foretaget samme aften og de følgende dage. Antallet af dem, der arresteredes, og disses alder, køn og sociale status giver naturligvis kun et yderst ufuldkomment billede af den skare, der tog del i optøjerne. Spredte meddelelser i vidneudsagnene kan kaste lidt mere lys over disse forhold.

Der er ingen grund til at lave nøjagtige statistiske opstillinger og beregninger. Billedet er klart nok. Blandt de 22 senere dømte i sagen er de 20 under 30 år, og de 14 (ca. 65 %) mellem 17 og 22 år. De oplysninger, der herudover kan findes i materialet om deltagerne, forrykker ikke dette billede af, at opløbet væsentligst bestod af unge mennesker. Heller ikke med hensyn til deltagerens sociale status synes der problemer. En opgørelse over en række arresterede betegnes karakteristisk nok som »Fortegnelse over følgende personer af håndværkssvende og drenge med flere«²⁸. Knap halvdelen af de dømte er håndværksdrenge, ca. en fjerdedel svende. Ifølge flere vidneudsagn skal også bønderkarle fra Ejby umiddelbart øst for Odense have taget aktiv del. Forhørerne godtgjorde, at flere tjenstedrenge fra Ejby har været tilstede, og en enkelt af disse ligesom en tjenstekarl blev senere dømt. Men forhør i Ejby over en række bønderkarle en halv snes dage efter opløbet bragte, man havde nær sagt naturligvis, ikke noget for dagen; alle hævdede ikke at have deltaget i noget²⁹.

Enkelte vidner påstod herudover, at også matroser skulle have taget del i tumulterne. Det fremgår desuden, at tjenstepiger har været til stede.

Alt i alt er det klart, at mængden foran jødernes huse den 12. september hovedsageligt har bestået af samfundets underste lag, »kåde mennesker af den simpleste klasse«, som den lokale Hempels Avis den 14. september betegner dem. Hvorvidt også højere sociale statuslag har været repræsenteret, er mere usikkert. Adskillige af de tiltalte hævdede over for undersøgelseskommissionen, at velklædte folk havde været der og opmuntret til at kaste med sten. Kommissionen kunne i slutningen af oktober konstatere, at man havde fået »forklaringer, som går ud på, at enkelte af dem (de tiltalte) vil have bemærket dels 3 herrer i chenille,

28. Dok. 5.

29. Dom., dok. 7.

dels en kavallier med dame under armen, dels en person i kasket og frakke, og dels en anden person i livkjole og lyse benklæder, der fornemmelig skulle have ægget og tilskyndet tumultuanterne til deres færd imod Isak Israels hus«. Dens undersøgelser bragte imidlertid ikke noget nyt frem herom³⁰.

På overfladen var der tale om antisemitiske optøjer. Som grund for sin deltagelse angav en af de først anholdte i politiforhøret samme aften »ikke videre end at han var misfornøjet over, at jøderne ikke sled og slæbde som de kristne«³¹. En anden af de senere dømte skulle under opløbet til borgmester, etatsråd Bendz have sagt: »Hr. etatsråd, jøderne vil udsuge os, lad os kun få dem væk«³².

Går man imidlertid ned under overfladen, er der ikke tvivl om, at dybere sociale strømninger ligger bag. Det har tidligere været nævnt, at optøjer som disse må opfattes som tegn på social uro. Vi skal senere komme ind på dette spørgsmål. Men vi kan her pege på en række forhold som sandsynliggør, at hvad der skete i Odense snarere end at være et antisemitisk udbrud har haft karakter af underklassens angreb på borgerskabet. Alene sammensætningen af opløbet peger i denne retning, men også målet for angrebet gør det. Isak Israel var ikke en tilfældig odenseansk jøde. Han synes at have haft en forretning, hvis varesortiment fortrinsvis næppe har været beregnet på mindrebemidlede. Til undersøgelseskommissionen indleverede han en nøje specificeret liste over sine tab under opløbet, som han opgjorde til over 4000 Rbd. Det fremgår af listen, at han har haft dels manufakturvarer (ca. 2400 Rbd.), dels kolonialvarer (ca. 1150 Rbd.) i sin forretning. Blandt kolonialvarerne er der først og fremmest tale om varer af udenlandsk oprindelse som the, kaffe, sukker, chokolade, krydderier, tobak, men også mere almindelige varer som skrå, cikorie, sæbe, hør, gule ærter og papir. Der er ikke tvivl om, at manufakturvarer og »finere« kolonialvarer har udgjort den største og dyreste del af varelageret. Ved siden heraf har Israel drevet pantelånervirksomhed³³. Der er således ikke tvivl om, at det ikke var en butik for småkårsfolk, angrebet blev rettet mod, hvilket understreger det sociale element i uroen³⁴.

Går man til datidens aviser, kan man da også af kommentarerne til jødeurolighederne se afspejlet en opfattelse af, at det, det drejede sig om,

30. Dom. 82.

31. Dok. 3, s. 3.

32. Dommen over Niels Andersen From, Dom. 107ff. Jfr. *Odense Byfogeds Arkiv*, Politiprot. 1818–21, s. 136.

33. Dok. 9.

34. Jfr. i øvrigt København, se E n g b e r g, 165ff.

i nok så høj grad var underklassens, pøbelens angreb på det bestående, borgernes ro og orden.

I Hempels Avis hedder det således den 14. september:

»Imod al forventning vovede også her nogle kåde mennesker af den simpleste klasse afvigte søndag aften at trodse lov og orden ved at anfælde fredelige indvånernes huse af den mosaiske trosbekendelse... Flere deltagere i disse skændige optrin, mest håndværksdrengene er pågrebne og kunne nu vente eksemplarisk beskuelig afstraffelse efter fortjeneste og til skræk for ligesindede. Ved de trufne virksomme foranstaltninger og den levende afsky, hver retscaffen borger føler for slige vederstyggeligheder, kan man sikkert håbe at roligheden ikke oftere vil således blive afbrudt, eller husfreden, der under lovenes beskyttelse bør være hellig for alle, forstyrret.«

Det forekommer åbenbart, at det racistiske islæt er af underordnet betydning for borgerskabet. Det væsentlige er den uro, der kan forstyrre borgernes sikkerhed. Solidariteten med jøderne er først og fremmest solidariteten mellem borgerne indbyrdes over for »pøbelen«. Ulykken kan ramme dem alle. Det siges endnu tydeligere i et indsendt stykke i samme avis samme dag:

»... (N)år en stat engang har tilladt jøderne at bo i landet skylder den dem unægtelig sikkerhed for deres personer og ejendomme, ligesåvel som andre fremmede. Men billiger nogen, at voldsomheder af pøbelen udøves imod dem, bør han betænke, at han selv snart kan være i samme fare som jøderne; thi sættes først agtelse for love og øvrighed til side, da er *ingen* længer sikker, efterdi enhver, selv den retskafneste mand, har altid sine uvenner og fjender. Men derfor leve vi i ordentlige stater under lov og konge, for at ingen skal tage sig selv til rette mod andre, eller ustraffet angribe og skade.«

Man kan i disse odenseanske vurderinger meget klart se det synspunkt, som også var den officielle holdning til det skete, udtalt i et officielt stykke i Danske Statstidende og Dagen den 20. september, som senere tryktes i en række andre aviser, hedder det:

»Urolige optrin af samme natur, som de i København og Helsingør, havde også fundet sted i købstæderne Hillerød, Næstved, Vordingborg, Slagelse og Odense, især søndagen den 12. ds.

Tjenestetyende, læredrengene og andre deslige havde flokket sig sammen på gaderne for at fornærme de indvånere, som bekende sig til den mosaiske tro. Bønder fra de nærmeste landsbyer, hvilke i almindelighed om søndag eftermiddag besøge værtshuse i købstæderne, have på nogle steder ladet sig forlede til at blande sig i stemmen og at deltage i de ulovlige foretagender.

Det har ikke været muligt for politiet ganske at forebygge, at kåde og ildesindede mennesker jo kunne begå enkelte uordener; men rolighed er på ethvert sted bleven tilvejebragt ved borgerskabets egen mellemvirkning. Overalt have borgerne og de øvrige dannede indvånere vist udmærket hengivenhed for konge og fædreland, og utrættelig iver for at opretholde orden og fred...«

Og at disse synspunkter ikke var specielt danske, vidner en notits i Danske Statstidende allerede den 30. august om. Man citerede her den preussiske Statstidende for nogle bemærkninger, der gav arbejdsløse og »arbejdssky« skylden for jødeoptøjerne i de tyske byer, og omtalte dem som nogle, der kun søger en anledning til at skaffe deres uordentlige tilbøjeligheder frit løb; »i dag en jødisk købmand, i morgen en kristen«.

Dommene over de anklagede i Odense-optøjerne blev, kan man synes i dag, hårde, 4 blev idømt strafarbejde i Nyborg Fæstning af en varighed fra 2 år til 8 mdr., 5 blev idømt arbejde i Odense Forbedringshus i hhv. 8 mdr. og 1 år, og de resterende blev idømt fængsel på vand og brød af forskellig varighed, højst 6 gange 5 dage. De hårdeste straffe fik selvfølgelig de, som efter rettens mening havde deltaget i hærværket mod og plyndringen af Isak Israels butik. En række af de dømte blev tillige pålagt at yde Israel erstatning for hans opgjorte tab, et umuligt forlangende i betragtning af dettes størrelse og af de dømtes økonomiske og sociale forhold.

Det hedder i dommens præmisser, at det, der er sket, krænker den sikkerhed på person og ejendom, der tilkommer hver borger i staten, og jøderne har ikke givet mindste anledning til det³⁵. Myndighederne ønskede at gøre det klart for alle, at man ikke ville tolerere noget, der kunne forurolige den samfundsmæssige stabilitet.

III

Inden for såvel historie som sociologi har der været udført et stort arbejde for at behandle forskellige former for kollektive handlinger både i konkrete situationer og teoretisk³⁶. Jeg skal i det følgende referere to teoretiske modeller og prøve at undersøge deres forklaringsværdi på det her behandlede konkrete eksempel. Det vil samtidig kunne give anledning til nogle overvejelser over brugen af mere generelle teorier i historisk forskning i det hele taget, et problem som har optaget mange i den nyere historieteoretiske debat.

III.1.

Den amerikanske sociolog *H. O. Dahlke* har på grundlag af en analyse af en russisk jødepogrom i 1903 og nogle amerikanske raceuroligheder i 1943 søgt at opstille en generel teori for, under hvilke betingelser der er en meget høj sandsynlighed for optøjer og vold mod mindretals-

35. Dom., 107ff.

36. Jfr. bibliografi til *S m e l s e r s* nedennævnte arbejde.

grupper³⁷. Dahlke opstiller disse betingelser i seks punkter, og det er hans opfattelse, at jo flere ændringer, der sker i disse betingelser, jo mindre er sandsynligheden for, at raceuroligheder vil blive følgen. Punkterne er:

(1) *Den historiske kontekst.* En overgangsperiode, som f. eks. industrialiseringsprocessen, eller en periode, der involverer spændinger og belastning af usædvanlig karakter; en tradition for vold mod den underordnede gruppe.

(2) *Den underordnede gruppes rolle.* Gruppen er karakteriseret ved et særpræget træk som religion eller farve, der tjener som fokuseringspunkt for negative vurderinger, og den betragtes som en uønsket konkurrent til f. eks. varer, markedskontrol, stillinger; gruppen er – officielt eller uofficielt – udskilt og kæmper for sin tilværelse eller for at forbedre sin status imod historiske traditioner.

(3) *Myndighedernes og lovens rolle.* Loven anviser mindretalsgruppen en anden- eller tredierangs rolle som borgere, og gruppen søger at ændre sin retslige status; vold er enten officielt accepteret eller støttes stiltiende enten på højeste niveau eller længere nede ad rangstigen, hvor sådan støtte kan foregå mere åbenlyst. Forholdet mellem minoritetsgruppen og myndighederne er præget af had og mistænksomhed, og myndighederne ønsker ikke at tage ansvaret for, eller der er administrativ forvirring med hensyn til at kontrollere optøjer.

(4) *Foreningers rolle.* Der findes en eller flere foreninger, hvis hovedfunktion er propaganda af den ene eller den anden art imod mindretalsgruppen.

(5) *Pressens og andre kommunikationsmidlers rolle.* Pressen hidser op mod racemindretallet eller behandler i almindelighed gruppen ugunstigt, dvs. forstærker fremherskende negative vurderinger. Mindretallet har ingen eller ringe adgang til kommunikationsmidlerne, især dem, der når den dominerende gruppes medlemmer.

(6) *Deltagere.* Overklasse, akademikere og mere velhavende købmænd bidrager indirekte ved at cirkulere rygter, og nogle kan deltage mere aktivt i organiseringer af optøjer, hvis de har noget at vinde ved, at konkurrence elimineres. Men som regel vil de være tilskuere eller måske søge at opmuntre deltagerne. Studenter og marginalt beskæftigede arbejdere i alderen lige før og efter tyve år er ledere og aktive deltagere, dvs. et ældre-ungdoms fænomen; ældre deltagere er primært fra samme sociale lag som dem, optøjerne er vendt imod.

37. »Race and Minority Riots. – A Study in the typology of Violence« (Social Forces, 30 (1951-52)), 419ff.

I hvor høj grad er nu denne teori dækkende for Odenseoptøjerne i september 1819? Det er let nok at se, at der på en række punkter er tale om overensstemmelse mellem denne teori og dens foran beskrevne virkelighed. I den historiske kontekst er der tale om en økonomisk nedgangsperiode, som i øvrigt mange steder i Europa, f. eks. i England og Tyskland, førte til uro og sammenstød mellem samfundets dårligst stillede og magthaverne. Ligeledes kan man tale om en – om ikke dansk, så dog europæisk lang tradition for angreb på jøderne. Også med hensyn til den underordnede gruppes rolle er teorien ganske dækkende. Trods 1814-forordningen om jødernes borgerrettigheder var de næppe endnu assimilerede i det danske samfund, men de arbejdede stadig på at forbedre deres status. Det fremgår af de få spredte bemærkninger i det undersøgte materiale, at der fandtes forestillinger om, at jøderne udsugede de kristne og i øvrigt slap nemmere om ved det end andre ordentlige folk.

Man kan ligeledes pege på, at jøderne trods forbedringerne i deres retslige status efter 1814 endnu ikke regnedes for fuldgode med kristne borgere, og at der i forbindelse med den litterære jødefejde efter 1813 havde fundet en antijødisk propaganda sted, som dog var blevet modsvaret af kraftige indsigelser fra, hvad man kunne kalde den intellektuelle elite.

Endelig vil det bemærkes, at punktet vedrørende deltagere også i nogle henseender dækker begivenhederne i Odense. Helt bortset fra de desværre hverken af- eller bekræftede påstande om, at mere velkendte personer (og det må vel betyde personer fra socialt bedre stillede lag) under opløbet skulle have opfordret deltagerne til at gå til angreb på jødernes huse, er det karakteristisk, at hovedparten af de deltagere, vi har kendskab til, netop er personer, der både i alder og social position svarer nøje til Dahlkes beskrivelse, når bortses fra, at studenter af gode grunde ikke var med – de fandtes ikke i Odense – og at der ikke i materialet er nogen, der dækker hans »ældre deltagere«.

På den anden side er det også iøjnefaldende, at en række af Dahlkes betingelser ikke er opfyldte. Myndighederne i Odense tog faktisk en række forholdsregler, som de vel håbede ville være tilstrækkelige til at holde situationen under kontrol. I modsætning til hvad der var tilfældet i København, hvor optøjerne varede ved en uge, enten fordi myndighederne ikke ønskede, eller den administrative forvirring var for stor til at få kontrol med begivenhederne, varede uroen i Odense kun et par timer en søndag aften. Noget andet er så, hvilken opfattelse befolkningen har haft af myndighedernes holdning. Har man forventet passivitet fra den kant, kan følgen have været den samme som hvis der havde været tale

om virkelig passivitet. Noget sådant ved vi næsten intet om. Mens på den ene side lavsmestrene har advaret svende og læredrenge om at holde sig fra spektakel mod jøderne, har vi på den anden side et vidnesbyrd om, at der i hvert fald gik rygter i byen om, at kongen havde billiget, »at der måtte gøres så meget spektakel mod jøderne, som de ville«. Det er ikke til at vide, hvor udbredte rygter af denne karakter har været og i hvor høj grad, de kan have modvirket formaninger om at holde sig i ro.

Intet tyder på, at betingelsen om foreningers rolle er opfyldt, og ligeledes er punktet om pressens rolle i bedste fald kun yderst mangelfuldt opfyldt. Den litterære jødefejde har været nævnt, men hvor langt dømmingerne af denne nåede ud, om de laveste lag i samfundet påvirkedes af den, og i så fald på hvilken måde, kan vi ikke vide. Pressen, der, som tidligere bemærket, selvfølgelig var borgerskabets presse og ikke underklassens, således forstået at den var skrevet af og for det læsende borgerskab, var ikke præget af nogen antijødisk propaganda før uroen. Tværtimod tog aviserne, som vi har set, kraftig afstand ikke blot fra optøjerne som sådan, men også fra det racistiske element i dem bagefter, selv om dette kun spillede en underordnet rolle for dem.

Det må altså konstateres, at selv om Dahlkes teori på en række centrale punkter er ganske dækkende, så indeholder den dog elementer, som ikke kan give nogen tilfredsstillende beskrivelse af det konstaterede hændelsesforløb. Dahlke mener selv, at det er samvirket af de forskellige handlinger, der logisk kulminerer i optøjer. Det synes dog ikke helt klart, hvilket forhold der er mellem de forskellige led i denne forklaringsmodel, og dette synes en væsentlig brist. Der er næppe tale om andet end en liste over faktorer, der antages at have en eller anden indbyrdes forbindelse, og som i en eller anden forstand er årsagerne, eller tilsammen udgør årsagen, til de optøjer, man vil beskrive. For at historikeren imidlertid skal kunne få noget ud af disse faktorer i sin beskrivelse af fortiden, må han/hun have en teori om, hvordan det nærmere forholder sig med denne sammenhæng. I modsat fald vil det blive et ret kaotisk, ustruktureret billede, der kommer ud af det.

III.2.

En anden amerikansk sociolog *Neil J. Smelser*, der har interesseret sig meget for at anvende sociologiske modeller og forklaringer på historiske begivenheder, har netop kritiseret teorier som Dahlkes for blot at være en liste over determinanter, men ikke et *organiseret sæt* determinanter. I sit store teoretiske arbejde om kollektiv adfærd, »*Theory of Collective*

Behavior» (London 1962), rejser han i denne forbindelse den indvending, at det er uklart, om der er tale om en tidsfølge i en teori som f. eks. Dahlkes, og ligeledes i hvor høj grad tidsmæssigt tidligere stadier er nødvendige betingelser for senere stadier³⁸. Er det f. eks. ligegyldigt i situationen, hvornår en pressekampagne finder sted, eller må den for at have den givne virkning finde sted på et bestemt tidspunkt i forhold til de andre betingelser?

Eksistensen af en række betingelser gør dem ikke nødvendigvis til determinanter i en given situation. Det afgørende er, om disse betingelser aktiveres på en eller anden måde. Det er efter Smelsers opfattelse ikke ligegyldigt, hvornår en bestemt begivenhed aktiveres, som han kalder det, og dermed bliver en bestemmende omstændighed, eller med hans udtryk en determinant i en episode af kollektiv adfærd. En begivenhed eller situation kan for så vidt være indtruffet længe forinden eller have eksisteret i ubestemt tid uden at have haft betydning som determinant for kollektiv adfærd. Men hvis den aktiveres på et bestemt tidspunkt i en bestemt tidsmæssig orden af en række andre determinanter, der tilsammen udgør den tilstrækkelige betingelse for, at en form for kollektiv adfærd kan finde sted, får den betydning. Smelser kalder sit forklaringsprincip »Value-added approach«, værdi-tilføjelses-fremgangsmåden, et udtryk hentet fra økonomien, hvor en produktionsproces kan beskrives som en række led, hvor hvert led »føjer sin værdi til« det færdige produkts slutpris. Hovedpunktet er, at de tidligere led må kombineres efter et bestemt mønster, før det næste led kan bidrage med sin særlige værdi til det færdige produkt. Man kan f. eks. ikke male jernmalm og håbe på, at malingen derved bidrager til det ønskede slutprodukt, en bil. Malingen må ske på et bestemt sted i produktionsprocessen.

Ethvert led i værditilføjelsesprocessen er derfor en nødvendig betingelse for den relevante og effektive tilføjelse af værdi i det næste led. Den tilstrækkelige betingelse for slutproduktet er derudover kombinationen af *enhver* nødvendig betingelse ifølge et bestemt mønster. Efterhånden som værditilføjelsesprocessen skrider fremad, indsnævres progressivt rækken af muligheder for, hvad det endelige produkt kan blive.

Det er denne logik, der efter Smelsers opfattelse kan anvendes på episoder af kollektiv adfærd: »Mange determinanter, eller nødvendige betingelser, må være tilstede for, at en hvilken som helst form for kollektiv episode kan finde sted. Disse determinanter må imidlertid kombineres i et bestemt mønster. Endvidere, når de kombineres, bliver bestemmelsen

38. S. 19.

af den type episode, det drejer sig om, i stigende grad specificeret, og alternative former for adfærd udelukkes som muligheder»³⁹.

Smelser opererer med seks vigtige determinanter for kollektiv adfærd⁴⁰. Først det han kalder »strukturelt bidragende omgivelser« (structural conduciveness), hvorved han forstår, at den sociale situations struktur må være af en sådan art, at den i hvert fald muliggør en eller anden form for kollektive handlinger. For det andet »strukturel belastning« (structural strain), dvs. f. eks. virkelige eller forudsete økonomiske tab, konflikter o. l. Den må falde inden for det spillerum, der afsættes af den første determinant. Det er kombinationen af de to determinanter, ikke den separate eksistens af hver af dem, der radikalt reducerer rækken af muligheder for adfærd, og de to er således indbyrdes forbundne.

Det tredje punkt er væksten og udbredelsen af »generaliserede forestillinger« (generalized beliefs) (dvs. sådanne forestillinger som kollektiv adfærd er baseret på). Før nogen kollektiv handling, der rekonstruerer den situation, som er fremkaldt af strukturel belastning, kan udføres, må situationen gøres meningsfyldt for de potentielle deltagere. Dette sker ved en generaliseret forestilling, der for de handlende identificerer kilden til denne belastning, giver den visse karakteristika og anviser nogle mulige eller egnede reaktioner på den.

Den fjerde vigtige determinant kalder Smelser »Fremskyndende faktorer« (precipitating factors), dvs. faktorer, der giver de generaliserede forestillinger konkret, umiddelbart indhold. Heller ikke disse er i sig selv nødvendigvis en determinant for noget i særdeleshed, men må optræde i sammenhæng med de øvrige determinanter. Når de foregående determinanter er etablerede, er den eneste nødvendige determinant, der står tilbage, at bringe den behørig gruppe til handling. I denne »mobilisering af deltagere til handling« er lederens optræden af yderste vigtighed.

Den sidste determinant i Smelsers række er »virkningen af social kontrol«. I visse henseender, mener han, spænder den over alle de øvrige. Den kan dels forhindre, at en episode af kollektiv adfærd finder sted, dels afgøre hvor hurtigt, hvor langt og i hvilken retning episoden vil udvikle sig. Her er det vigtigt, hvilken holdning de relevante kontrolorganer (politi, domstole, presse, religiøse eller verdslige ledere osv.) indtager.

Det er nu helt centralt i Smelsers forklaringsmodel, at determinanterne i et tilfælde af kollektiv adfærd nødvendigvis må optræde i denne række-

39. S. 14.

40. Det følgende s. 15-17.

følge og ikke i nogen anden. Men, som allerede nævnt, er det væsentligt, at værditilføjes-logikken sætter en bestemt rækkefølge for *aktivering* af determinanterne, men derimod ikke for den empiriske bestemmelse af begivenheder og situationer. Tillige peger Smelser på, at bestemte *enkelte* empiriske begivenheder eller situationer kan have betydning som *flere* determinanter for kollektiv adfærd⁴¹.

Et så kortfattet referat af Smelsers bog, som her forsøges, yder den ikke fuld retfærdighed. Smelser opererer f. eks. med flere former for social adfærd, som jeg ikke her skal beskæftige mig med. Den, der i vores sammenhæng er relevant, er hvad han kalder »*det fjendtlige udbrud*« (hostile outburst), hvilket defineres som »handling mobiliseret på basis af en generaliseret forestilling, der tillægger en eller anden agent ansvaret for en ikke-ønskværdig tingenes tilstand«⁴². Deltagerne i et sådant udbrud må være indstillet på at angribe nogen, der betragtes som ansvarlig for den misere, man er i⁴³.

For fjendtlige udbrud som for andre former for kollektiv adfærd gælder de ovenfor nævnte generelle determinanter, som organiseres i en rækkefølge af stigende determinans – strukturelt bidragende omgivelser, belastning, generaliserende forestillinger, fremskyndende faktorer og mobilisering. »Hver af disse«, konkluderer Smelser sin analyse, »må være til stede før den næste får status af determinant til et fjendtligt udbrud. Sammen udgør determinanterne en tilstrækkelig betingelse for et sådant udbrud. – I ethvert særligt udbrud af fjendtlighed kan akkumuleringen af de empiriske begivenheder og situationer, der indeholder determinanterne, ske i en hvilken som helst tidsmæssig orden. Men for at disse begivenheder og situationer kan få betydning som determinanter, skal de optræde i den sammenhæng – eller fortolkes af potentielle deltagere i den sammenhæng – som de logisk tidligere nødvendige betingelser skaber«⁴⁴. I tilknytning til de positive determinanter må man også bestemme den indflydelse, afskrækkende momenter har. Hvordan bliver f. eks. situationen mindre strukturelt bidragende til fjendtlighed? Kan de forurettede afholdes fra at kommunikere med hinanden? Kan myndighederne afværge mobiliseringen til at begå en fjendtlig handling? Kombinationen af disse positive og afskrækkende faktorer skaber en slags ligevægtsmodel af kræfter, der trækker i hver sin retning, frem mod eller bort fra et udbrud af fjendtlighed. Afhængig af forholdet mellem

41. S. 20.

42. S. 9.

43. S. 226.

44. S. 269.

disse kræfter på ethvert tidspunkt er det efter Smelsers opfattelse muligt at vurdere et potentielt udbruds fremtidige udvikling, f. eks. om det vil visne bort, blive til en anden form for adfærd eller bevæge sig frem mod et fjendtligt udbrud.

Ser man nu bort fra de utvivlsomt også »nyttige« momentener, der ligger i Smelsers model med hensyn til at anvende den til at forudsige og eller træffe modforholdsregler mod voldelige optøjer rettet mod minoritetsgrupper eller lignende, er det for mig oplagt, at den også lader sig anvende med fordel på et historisk materiale som f. eks. Odense-optøjerne. Og netop fordi der er tale om en skarpere profileret model end Dahlkes fortegnelse over betingelser, synes den mere velegnet til at anvende ved en analyse af de faktorer, der indgik i disse begivenheder. At den på den anden side kan rejse nogle betænkeligheder, skal jeg kort komme tilbage til senere.

Lad os også – med risiko for gentagelser – kort prøve at betragte jødefejden i Odense ud fra Smelsers teori for fjendtlige udbrud.

Vi har i 1819 en *situation*, hvori der findes sociale kløfter, der bl. a. kommer til udtryk i en generaliseret, stereotyp holdning over for en bestemt befolkningsgruppe, nemlig jøderne, som der er en lang og veletableret europæisk tradition for at betragte som en trussel mod samfundet, hvilket især har givet sig udslag i krisesituationer.

Af andre forhold, der er med til at skabe den givne situations struktur, kan nævnes myndighedernes holdning, som ganske vist i Odense ikke var eftergivende, men som havde været det i København, og det kan næppe udelukkes, at erfaringerne herfra har påvirket situationen i Odense, sådan som jeg tidligere har været inde på. Endelig kan man med Smelser pege på, at de, som i den givne situation havde noget at føle sig forurettede over, ikke havde mange muligheder for ad anden vej at fremføre deres synspunkter.

I disse omgivelser optræder da en *strukturel belastning* i form af den økonomiske krise i 1810'erne, der yderligere forringede de laveste sociale klassers levevilkår, som det er søgt skitseret i begyndelsen af afsnit II.

Som *generaliserede forestillinger* dukker så den aktuelle opfattelse af jødernes delagtighed i den vanskelige økonomiske situation op. Her er der selvfølgelig den vanskelighed, at vi fra Odense kun kender disse forestillinger, som de har taget sig ud efter begivenheden, hvor et stærkt element af efterrationalisering kan have været til stede, og at man til en vis grad naturligtvis slutter tilbage fra det passerede – angrebet på jøderne – til motiver herfor. Forholdet har været strejft i afsnittet om Dahlkes teori; her skal blot anføres nogle momenter yderligere.

I det tidligere citerede »læserbrev« fra Hempels Avis den 14. september fremfører forfatteren nogle økonomiske argumenter imod det synspunkt, at »hadet mod jøderne især næres på grund af vor kurs' senere forværrelse«, så i hvert fald en anklage for delagtighed i den dalende pengekurs har været fremme⁴⁵. Der kan også peges på, at anklager for medskyld i den nedadgående handel har været et alment anklagepunkt mod jøderne. Således kunne man i ugeskriftet »*Der Ditmarscher und Eiderstedter Bote*«, der udkom i Frederiksstad, den 5. og 12. august læse en »Epistel an die Christen«, som stærkt advarede de kristne mod at handle med jøder og i det hele taget at have noget med dem at gøre. De bredte sig nemlig mere og mere og hængte de kristnes handel og udgjorde en fare for de kristnes velstand.

Det var forestillinger af denne art, som i hvert fald var blevet ganske udbredte under den litterære jødefejde fra 1813⁴⁶, og som her i 1819 overhovedet muliggjorde et voldeligt overgreb mod jøderne. De blev betragtet som »samfundets pest«, som det hed på et opslag på Børsen den 3. sept., der opfordrede til at drive dem ud af København⁴⁷.

Som *fremskyndende faktorer*, der kunne give disse forestillinger et umiddelbart konkret indhold, må der peges på den indflydelse, meddelelser og rygter om de tyske optøjer i august måned har kunnet udøve. De fleste forfattere har lagt afgørende vægt på denne indflydelse, som også kommissionsrapporten gjorde det. Det er klart, at det vil være utilfredsstillende kun at operere med denne spredningsfaktor som forklaring på optøjerne, idet det ikke siger noget om, hvorfor de bredte sig, hvordan de omstændigheder var, som overhovedet muliggjorde denne spredning⁴⁸. Men at den kan have spillet en væsentlig og måske afgørende rolle for, at det overhovedet kom til et udbrud i København, lyder plausibelt. At den i hvert fald for de danske provinsbyers vedkommende har haft betydning er givet; rygterne fra København *må* have spillet en rolle for, at der skete noget her.

Man kan herudover pege på, at den aktuelle økonomiske situation i hvert fald i København i efteråret 1819 efter de tilgængelige oplysninger er blevet momentant værre (jfr. konkl. s. 5), og at det også kan have spillet ind som fremskyndende faktor.

45. Jfr. i øvrigt M. L. Nathanson: *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig Kjøbenhavn* (1860), 185f; Rubin 304; Davidsen (1910), 301; Jens Vibæk: *Reform og fallit* (Politikens Danmarkshistorie 10) (1964), 466.

46. Se Nathanson, 186 og Davidsen (1869) passim.

47. Davidsen (1910), 302.

48. Smelser om spredningsfaktorer, 252.

Mobilisering af deltagerne til handling bliver et springende punkt i Smelsers teor. Vi kender kun en række rygter, som enten ikke udpeger nogen ledere eller også kun vagt peger på bestemte grupper (Ejbykarlene) som særligt aktive. Undersøgelserne i Odense peger i retning af, at noget har været aftalt på forhånd, uden at der kan lægges for meget i dette med hensyn til styring eller planlægning fra en eller anden side. Heller ikke i København fandt man noget, der pegede i retning af en »komplot-teori«⁴⁹. Hvad eller hvem der i den givne situation har givet det sidste puf til handling, er formentlig det mest usikre punkt vedrørende de danske jødeoptøjer.

Endelig med hensyn til »*virninger af social kontrol*« kan man som det allerede har været nævnt i afsnittet om Dahlke⁵⁰, se en af grundene til optøjernes forskellige forløb i København og Odense i myndighedernes holdning, selv om det næppe er den eneste forklaring herpå.

Det vil her være relevant at stille spørgsmålet, hvorfor disse uroligheder mod det jødiske befolkningselement ikke udstræktes til de jyske byer med forholdsvis store jødiske mindretal, som Randers, Ålborg og Fredericia. En tilbundsående undersøgelse af jødefejden i 1819 vil formentlig bl. a. kræve en komparativ undersøgelse af strukturen og situationen i de byer på øerne, der blev skueplads for jødeoptøjer, på den ene side og disse jyske byer på den anden side⁵¹. Et af de forhold, der har spillet en rolle for forskellene mellem de jyske byer og de sjællandske og fynske byer, kan dog netop være myndighedernes holdning og de forholdsregler, der blev truffet. For så vidt spredningsteorien har noget på sig – og datoerne for de forskellige udbrud synes at støtte den – har de jyske byer jo haft lidt mere tid til at forberede sig på, hvad der kunne komme end de andre byer. Der findes ikke meget materiale til belysning af denne side af sagen, men et par momenter kan fremdrages.

I Randers, der på dette tidspunkt som tidligere anført havde den største menighed uden for København – i 1819 ca. 135 personer, hvor næsten alle familiefædre var beskæftiget med handel i en eller anden størrelsesorden⁵² – fik byfogden af amtet den 19. sept., på ugedagen altså for optøjerne i Odense, ordre til at forhindre, at der fandt sammenkomster sted på gaderne eller »sammenrottelse til den offentlige roligheds for-

49. Davidser (1910), 307f.

50. Ovenfor s. 15.

51. Sml. f. eks. en lignende undersøgelse i E. J. Hobsbawm & Georges Rudé: *Captain Swire*. (2. ed. Harmondsworth, 1972), kap. 9.

52. Landsarkivet for Nørrejylland. B. 50–597: (Randers Byfoged. Mandtalsliste over mcsaiske trosbekendere).

styrrelse« i anledning af det jødiske nytår, der begyndte samme aften. Man fremhævede i øvrigt, at det var »en selvfølge, at sagen mest vinder ved, at den behandles hemmelig, så længe ingen slig uorden har yttret sig«⁵³. Amtet handlede i denne sag efter ordre fra Danske Kancelli, som den 14. sept. havde pålagt samtlige overøvrigheder i landet at have opmærksomheden henledt på omrejsende personer, der søger at foruroge almuen, og i det hele taget indskærpede »den største årvågenhed med alt, hvad der kan skønnes at sigte til borgerfredens forstyrrelse«⁵⁴. Optøjerne rundt omkring må have forurolet kancelliet stærkt, og denne skrivelse fulgtes op af et reskript af 17. sept. og en skrivelse af 18. sept. til øvrighederne, hvorved disse om fornødent kunne befale husværter at holde porte, døre og kældre lukket mellem 8 aften og 5 morgen, altså et regulært udgangsforbud, eller i øvrigt træffe forholdsregler efter omstændighederne⁵⁵.

Frygten for at optøjerne skulle brede sig, gav i hvert fald nogle politimyndigheder anledning til særlig agtpågivenhed. I Ålborg, der også havde en større jødisk menighed, udstedtes den 28. sept. en politiplakat, der indskærpede, at håndværksdrengene skulle holde sig hjemme om aftenen, og at værtshusholdere ikke måtte give folk under 18 år adgang; politimesteren fandt yderligere anledning til at advare imod, at man lod sig lokke af »omløbende rygter om ildesindedes strafværdige adfærd på andre steder . . . til af kådhed at bryde den ro, som alle byens indvånere have krav på, og således pådrage den hele by en skamplet . . .«⁵⁶. Uden at det siges lige ud, kan det næppe være andet end jødeoptøjerne, der tænkes på. Mere direkte var politimesteren i Viborg, der den 20. sept. skrev til magistrat og politimester i Fredericia og bad dem om at afholde jøder i denne by fra at tage til Toftemarkedet i Viborg den 28., med den begundelse, at han så vidt muligt ønskede at undgå »ubehagelige og den offentlige rolighed forstyrrende optrin«, som markedet kunne give anledning til⁵⁷.

Disse få eksempler understreger, at man fra myndighedernes side har søgt at udøve en »social kontrol«, som kan have gjort sin virkning og

53. *Ibid.* B. 50 – 624. (Randers Byfoged. Indkomne Breve 1818–19).

54. Landsarkivet for Fyn. *Fyens Gouvernement. Indkomne sager 1819. Nr. 141–311.*

55. *Ibid.*

56. Landsarkivet for Nørrejylland. B. 37–1052. (Ålborg by og birk. Kopibog for politiplakater 1811–56).

57. *Ibid.* B. 72 – 322. (Fredericia Byfoged. Indkomne breve politivæsenet vedk. 1801–30).

medvirket til at standse spredningen af jødefejden, uden at vi dog kan sige noget om, hvor meget det i den pågældende situation har betydet.

III.3.

Nu kunne man tænke sig den indvending rejst mod Smelsers teori, at historikere ikke kan gøre brug af den slags generalisationer eller modeller til at forklare en historisk begivenhed, fordi historikere nu engang beskæftiger sig med en videnskab, hvis emne er enkeltfænomener, og som ikke har med generalisationer af skaffe.

Der har i tidernes løb været gjort mange subtile overvejelser om, hvorvidt historien var eller skulle være en individualiserende eller en generaliserende videnskab, om den skulle befatte sig med det unikke eller med det tilbagevendende, gentagende. Det er overvejelser, som efter min opfattelse har vist sig i vid udstrækning futile og efterhånden i høj grad har afsporet den historieteoretiske debat. Tillige har den givet mange historikere et frustreret forhold til samfundsvidenskaberne, som i en eller anden forstand er blevet anset for mere videnskabelige, fordi de befattede sig med lovmæssigheder, jfr. f. eks. den svenske debat i 1960-erne^{57 a}.

Problemet er bare stillet forkert op. Historien eller rettere historikeren beskæftiger sig *både* med det unikke, det specielle i den historiske situation, han er interesseret i, og det generelle, de træk i situationen, som kan genfindes i andre sammenhænge, og som giver denne specielle situation perspektiv og relevans ud over den antikvariske eller »filatelistiske« – om man vil – interesse, den kan have.

Problemet har sammenhæng med en anden nok så interessant og væsentlig diskussion, som i de senere år, bl. a. under indflydelse af marxistisk påvirkede teoretikere, har været ført om, hvorvidt historien burde anskues eller blev anskuet ud fra en funktionalistisk/strukturalistisk eller en dynamisk betragtningsmåde. Som tre vidtforskellige, forholdsvis let tilgængelige indføringer i denne problemstilling kan nævnes *Richard F. Berkhofer, Jr.: A Behavioral Approach to Historical Analysis* (New York 1969), *Jon Elster: Nytt perspektiv på økonomisk historie* (Oslo 1971) og *Uffe Østergaard: Nogle betragtninger over terminologi og systematik i det historiske begrebsapparat* etc. i *Den jyske historiker*, 5. årg., nr. 4 (1973).

De to anskuelsesmåder er to forskellige måder at beskrive en historisk

^{57a}Jfr. Jørgen Fink: *Historiens plads i samfundsforskningen*, i *Politica. Tidsskrift for Politisk Videnskab* (Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet), 1971, nr. 4.

sammenhæng på, en systematisk og en kronologisk, som i hvert fald i traditionel historieskrivning har vist sig meget vanskelige at forene på en tilfredsstillende måde. »De to sæt beskrivelser er«, for at citere Østergaard, »ikke to forskellige analyser af et samfund, men to komplementære (lige nødvendige) måder at beskrive det på; adskillelsen i beskrivelsen er rent praktisk motiveret og bunder måske blot i vaneforestillinger. Et faktum er det dog, at ikke mange – om overhovedet nogen – har præsteret en samfundsanalyse, som er tilfredsstillende både ud fra en dynamisk og funktionel/strukturel betragtning«⁵⁸. Her diskuteres problemet på et så højt niveau som samfundsanalyser, men det eksisterer selvfølgelig også på lavere niveauer for enkeltfænomener i et givet samfund. Problemet hænger sammen med det, Østergaard kalder »historieskrivningens natur«: »Historieskrivning er nemlig principielt set en umulig kombination af: 1) forskellige videnskabsteorier; en positivistisk funderet analytisk tilgang med en hermeneutisk funderet forståelse, 2) aspekt og detaljebetragtning med en totalitetsbetragtning, 3) en diakron med en synkron betragtning, og 4) en funktionalistisk, strukturalistisk med en dynamisk (genetisk) betragtningsmåde. Men kunstgrebet er nødvendigt at foretage, da virkeligheden, der er vores anliggende, faktisk rummer disse modsigelser. For at få hold på denne virkelighed må man altså alligevel gøre det umulige«⁵⁹. Der findes selvfølgelig historiske arbejder, der når et meget langt stykke i retning af at opfylde disse krav. Jeg kan i denne forbindelse, hvor kollektive handlinger er emnet, ikke undlade at nævne et værk som E. J. Hobsbawms & Georges Rudés »Captain Swing«⁶⁰, som mange lokalhistorikere formentlig kunne læse med stort udbytte.

Ad anden vej og ud fra en anden udgangsposition er den amerikanske historiker Robert F. Berkhofer, Jr. nået frem til et lignende synspunkt. Berkhofer diskuterer i sin ovennævnte bog bl. a. problemet, hvad en historisk forklaring er, og mener, at man kan skelne mellem to former eller planer for historiske beskrivelser eller synteser, som er afhængige af de spørgsmål, vi stiller. På det ene plan, som noget nedsættende kaldes krønikeskrivning (»chronicle«), stilles der spørgsmål om »hvem var det?«, »hvad var det (eller hvad skete)?«, »hvornår og hvor skete det?«, og »hvorledes skete det?«. På det andet plan, som må med, hvis man skal kunne tale om »rigtig historie« (»history proper«), spørges der »Hvorfor var denne hvem eller dette hvad involveret?«, »hvorfor skete

58. Op. cit., 17.

59. Ibid., 19.

60. Se note 51.

dette på det tidspunkt og det sted, det gjorde?» og »hvorfor skete dette i denne rækkefølge?«. Berkhofer kommenterer dette således:

»Krønikeskrivning stiller det første sæt spørgsmål og ordner svarene i bedste fald i fortællende form; rigtig historie stiller derudover og søger i sin syntese at besvare det andet sæt spørgsmål. Således ligger forskellen mellem de to planer for historisk forklaring ikke i afledningen og beskrivelsen af et sæt kendsgerninger og de forklarende forbindelser, der frembragte dem, men snarere i sammensætningen af disse kendsgerninger enten i en kronologisk fortælling eller i rigtig historie. . . . Forskellen gælder alene for syntesetrinnet og afhænger af den type spørgsmål, der stilles, og de svar, der ønskes.⁶¹

Jeg skal lade ligge, at Berkhofer her tilsyneladende opererer med et begreb om kendsgerninger som nogle ret entydige størrelser, der kan sættes ind i en eller anden sammenhæng, og f. eks. ikke ser det tætte samspil mellem problemstilling, dataetablering og teoridannelse. Med hensyn til det spørgsmål, der her interesserer, vil det nok være for enkelt at sige, at det ene plan – krønikeplanet – er den dynamiske betragtningsmåde, og at det andet plan med hvorfor-spørgsmålene er den funktionelle/strukturelle betragtningsmåde. Snarere er det andet plan en kombination af de to betragtningsmåder, og som Berkhofer videreudvikler sin opfattelse af den historiske forklaring får det relevans for dette problem.

Denne måde at skelne mellem to planer af historiske forklaringer, mener han er klagørende, uden at det løser det grundlæggende problem for forklaringens rolle i den historiske syntese⁶². Historien som videnskab prøver nemlig på – i modsætning til samfundsvidenskaberne – at befatte sig med »totaliteten af menneskelige handlinger i historisk tid, analytisk talt«⁶³. Og dette ønske om at behandle tiden som en analytisk helhed, altså få det dynamiske aspekt ind i beskrivelsen og betragte historien som en proces, medfører, at historikeren må kombinere de to planer. Og dette fører efter Berkhofers opfattelse til, at historieskrivningen må omfatte forklaringen på det generelle så vel som det specifikke, det tilbagevendende så vel som det ikke-tilbagevendende. Hvad historikeren burde kombinere i sin syntese for at nå frem til en holistisk studie af menneskelig adfærd i fortiden kan efter Berkhofers opfattelse deles op i fire grundlæggende kategorier:

1. generelle love for adfærd,
2. sociale og kulturelle sammenhænge (»arrangements«),

61. Berkhofer, 284.

62. Ibid., 292.

63. Ibid., 266.

3. udsagn om særlige årsagssammenhænge («singular causation») og
4. specifikke udsagn om kendsgerninger⁶⁴.

Han konkluderer med disse bemærkninger:

»Hvad historikeren sigter imod er en eklekticisme af additiv forklaring for at frembringe et fuldstændigt svar på begge spørgsmåls-planer om et sæt fænomener i fortiden, hvadenten det drejer sig om blot en dag i en berømt generals liv eller et helt århundrede i et lands historie. I begge tilfælde må det, der vælges som det hele, der skal forstås, forklares så vidt muligt ved en kombination af generelle love, fremherskende sociale og kulturelle sammenhænge, udsagn om særlige årsagssammenhænge og udsagn om specifikke kendsgerninger, der ikke er forklaret på det andet plan. Historikeren søger at føje sammen til et syntetisk hele ved en kombination af en mangfoldighed af forklaringsformer for de to forklaringsplaner. Forskellige historiske emner kræver forskellige forhold af de fire elementer i eklektisk forklaring, men den generelle logiske model for eklekticisme vil være den samme i hvert tilfælde.⁶⁵

Det er klart, at der til grund for ethvert forsøg på at løse de her skitserede teoretiske problemer må ligge bestemte forestillinger om, hvordan samfundet fungerer, en teori om man vil. F. eks. må de dele af Berkhofers »elektriske forklaringsmetode«, som drejer sig om generelle love og den sociale og kulturelle baggrund i den konkrete historieskrivning være bestemt af den historieopfattelse, og det vil sige de forestillinger om historiske sammenhænge, som den enkelte historiker møder op med. Ligeledes vil den helhed, det beskrivelsessystem, man vælger at beskæftige sig med, være et udtryk for historikerens opfattelse af, hvad det er vigtigt at beskæftige sig med i historien. Men det ville da utvivlsomt være en fordel, om den enkelte historiker havde en nogenlunde klar opfattelse af hvilke forestillinger, der i den givne situation er hans.

Dette generelle problem for historikere skal jeg ikke yderligere komme ind på. Derimod kan der nu være grund til at knytte en forbindelse tilbage og afslutningsvis kort vende tilbage til Smelsers teori om kollektiv adfærd, som i hvert fald bl. a. netop har den fordel, at den tilstræber at kombinere en funktionel/strukturel og en dynamisk beskrivelse af et begivenhedsforløb. Berkhofer har da også påpeget, at vi hos Smelser står overfor »en fuldstændig model for eklektisk forklaring«⁶⁶; Smelser når frem til dette ved at gå ud fra en teori om den samfundsmæssige helhed. »Denne helhed inkluderer både generelle love og sociale og kulturelle

64. Ibid., 292f.

65. Berkhofer, 294.

66. Ibid., 310 (også det følgende citat).

sammenhænge. Hertil føjer han en »theory of timing« i en analytisk, men ikke konkret forstand; hans timing-sekvens er ikke nødvendigvis den faktiske kronologiske handlingsorden⁶⁷. Til denne ramme kan føjes de specifikke årsagsudsagn og de specifikke udsagn om kendsgerninger, der er nødvendige for at udgøre en fuldstændig fortælling om et sæt historiske begivenheder. Både det generelle og det specifikke, det unikke og det tilbagevendende er omfattet i et sammensmeltet netværk af analyse og beskrivelse«.

Der kan uden tvivl rettes mange indvendinger mod Smelsers teori; jeg skal her nøjes med at trække et par enkelte forhold frem, der synes relevante i denne sammenhæng⁶⁸. Den er f. eks. strukturalistisk i sit udgangspunkt og bør næppe opfattes som generel, tidløs, hvad man let kan fristes til. Det, at teorien fungerer ganske tilfredsstillende for en begivenhed som jødefejden 1819, giver den jo ikke nødvendigvis karakter af at have generel gyldighed. Det er vel endda sandsynligt, at dens værdi i forbindelse med kollektiv adfærd under en anden samfundsstruktur kunne være problematisk. I hvert fald synes teorien baseret på materiale fra et kapitalistisk præget samfundssystem af vesteuropæisk-amerikansk type. Hermed være dog ikke sagt, at den slet ikke kan tænkes anvendt under andre forhold; den er trods alt holdt på et så højt generaliseringsniveau og i så abstrakte termer (hvilket også kan opfattes som en svaghed), at den under visse omstændigheder ville være anvendelig. Berkhofer har således søgt at applicere den på indianske messiasbevægelser i slutningen af det 19. århundredes Amerika og har fundet den nyttig⁶⁹.

Et forhold, som kan ligge gemt i mange sociologiske teorier, det nemlig, at de handlende ansues mekanistisk, som nogle tingester, der blot reagerer på stimuli og ikke som mennesker, der selv handler ud fra bestemte forestillinger om deres egen situation og med bestemte intentioner, synes denne teori på sin side i nogen grad at komme ud over ved at inddrage de handlendes egen opfattelse af situationen som et vigtigt element i forklaringen (f. eks. både under »generaliserende forestillinger« og »fremskyndende faktorer«).

En anden vanskelighed ved Smelsers teori synes at være, at en enkelt empirisk begivenhed eller situation kan være analytisk signifikant på mange måder, dvs. at den kan optræde som determinant på forskellige planer i »værdi-tilføjelsesprocessen«. Et enkelt element i en kollektiv situation vil altså kunne fortolkes på flere måder, og det kan vanskeliggøre

67. Jfr. s. 15–16 i det foregående.

68. Se i øvrigt Berkhofer, 311ff., og anm. i *History & Theory*. IV, 264ff.

69. Op. cit., 306ff.

en nøjere bestemmelse af dets betydning i processen – det samme problem som er til stede i ustrukturerede multikausale analyser af Dahlkes type. Men dette understreger måske på den anden side, at Smelsers teori er et analytisk skema, mens den konkrete virkelighed er en totalitet, hvor der vil være en nøje sammenhæng mellem de forskellige (analytiske) led i de forhold, der beskrives.

Endelig kunne man også pege på den vanskelighed, der ligger i at anvende en teori som Smelsers på et historisk materiale, at vi ikke altid har eller kan have empirisk belæg for en række af de faktorer, der indgår i teorien, eller ikke har tilstrækkeligt belæg. Det behøver naturligvis ikke at betyde, at sådanne faktorer ikke har været til stede, og det invaliderer derfor ikke nødvendigvis teorien, men det kan unægtelig skabe vanskeligheder med hensyn til at forene teorien og den konkrete virkelighedsbeskrivelse. Dette leder for mig til at se over til, at en teori som Smelsers rettelig bør opfattes, ikke som en lov, men som en model for, hvordan forskellige former for kollektive handlinger forløber. Modellen kan ikke gøre krav på at gælde i alle enkeltheder og over for alle former for kollektive handlinger. Dens og lignende teoriers hovedstyrke ligger derimod i, at de peger på, at der ved fænomener af den og den karakter ofte eller måske ligefrem normalt optræder de og de faktorer. På samme måde som Max Webers idealtipe ikke er en beskrivelse af den empiriske virkelighed, men snarere et heuristisk middel til at forstå netop denne virkelighed, på samme måde forholder det sig i høj grad med teorier som Smelsers⁷⁰. De fungerer altså som heuristisk hjælpemiddel, der skærper vores opmærksomhed over for forhold, der kan have haft betydning i den aktuelle sammenhæng. Arbejdet med disse teorier har da også, som det er søgt antydnet i afsnit III.1. og 2., kunnet uddybe vor forståelse af hele situationen i og omkring jødefejden, bl. a. netop ved at pege på problemer, som det kunne være relevant at undersøge nærmere. Dertil kommer, at Smelsers teori gør det muligt at give en beskrivelse, hvor de mange enkeltheder kan føjes sammen i en forbindelse, der synes adækvat, og som i hvert fald frem for teorier af Dahlkes type har den fordel at være fastere struktureret på grundlag af en bestemt teori om hvilke faktorer, der indgår i former for kollektiv adfærd.

En teori kan altså, hvis der da er noget ved den, tjene både som analyseredskab og som grundlag for beskrivelsen, næppe nogen helt ringe fordel for den historiker, der arbejder med den. Når dette er sagt, vil jeg samtidig fremhæve, at der er videnskabsteoretikere, der mener, at det

70. Om Weber, se Georg Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft* (München 1971), 214ff.

ikke alene er en kendsgerning, at historikere rent faktisk anvender modeller, men også nødvendigvis må anvende modeller, fordi man, når man søger at erkende virkelighedens væsen, nødvendigvis må abstrahere fra og udvælge. Man må udvælge sig et forskningsobjekt, man må udvælge sig en beskrivelsesramme, og man må udvælge træk, aspekter og egenskaber inden for beskrivelsesrammen som væsentlige. »Modelanvendelsen i videnskab og historie skyldes først og fremmest, at man ønsker at forklare og forstå ting, begivenheder og fænomener, man endnu ikke har forstået . . .«⁷¹.

I det, der her er sagt, er der for så vidt ikke noget nyt. Men det kan ikke understreges nok, at historikeren bør være opmærksom på sine egne teoretiske forudsætninger, når han strukturerer fortiden, og det forekommer mig her bedre at arbejde ud fra en selv ufuldstændig og måske i en række henseender utilfredsstillende teori end slet ingen. En skærpet bevidsthed og en øget diskussion om slige forhold vil i det lange løb kun være til gavn for historieskrivningen.

I lyset af de her anførte ret så normativt betonedede overvejelser om det at beskrive et stykke af fortiden har den foranstående beskrivelse af jødefejden i Odense nok sine mangler. Jeg vil afstå fra at udøve selv-kritik og i stedet gribe til det prøvede – og nemme – pædagogiske middel at opfordre den interesserede læser til selv at gøre sig sine overvejelser herom; det vil sikkert kunne uddybe de her diskuterede problemer yderligere.

71. Jes Adolphsen & Steen Busck: *Kompendium i fagrelevant filosofi for historikere*. (Aarhus Universitet 1973. Stencileret). Bind I, s. 95–98.